

Wojciech Góralski

"Rozwiązanie małżeństwa in favorem fidei. Źródła, ewolucja, aktualne normy", Bartosz Nowakowski, Poznań 2013 : [recenzja]

Ius Matrimoniale 25/2, 119-127

2014

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

**B. Nowakowski, *Rozwiązanie małżeństwa
in favorem fidei. Źródła, ewolucja,
aktualne normy*, Poznań 2013, 313 ss.**

Kolejna (druga) monografia ks. dr. hab. Bartosza Nowakowskiego, kanonisty zatrudnionego na Wydziale Teologicznym UAM w Poznaniu oraz w tamtejszym Sądzie Metropolitalnym, stanowi oryginalne, pierwsze w kanonistycznym piśmiennictwie rodzimym studium poświęcone rozwiązaniu małżeństwa na korzyść wiary – zarówno w ujęciu historycznym, jak i aktualnym. Chodzi o kwestię dotyczącą możliwości rozwiązania przez Kościół – z motywów stanowiących dobro wiary – małżeństw niesakramentalnych lub niedopełnionych (nigdy Kościół nie usiłował rozwiązywać dopełnionego małżeństwa sakramentalnego). Wokół tej kwestii rodzi się szereg pytań: Co oznacza owa możliwość rozwiązania małżeństwa i w jakiej relacji pozostaje ona do zasady jego nierozzerwalności? Co warunkuje dokonanie takiego rozwiązania? Kto posiada kompetencję do udzielenia aktu rozwiązania małżeństwa? Jakie normy prawne określają bliżej tę szczególną instytucję? Jak przebiega postępowanie zmierzające do rozwiązania małżeństwa?

Problematyka podjęta przez Autora jest dość złożona, szeroko bowiem rozumiana instytucja rozwiązania małżeństwa *in favorem fidei* obejmuje zarówno przywilej Pawłowy (kann. 1143-1147 KPK), sytuację małżeństwa nieochrzczonego, który miał wiele żon nieochrzczonej (kan. 1148 KPK), sytuację małżeństwa nieochrzczonego, który po przyjęciu chrztu w Kościele katolickim nie może nawiązać wspólnego zamieszkania z powodu uwięzienia lub prześladowania (kan. 1149 KPK), jak również wszelkie stany faktyczne określone w Normach Kongregacji Doktryny Wiary z 30 kwietnia 2001 roku (*Potestas Ecclesiae de conficiendo processu pro solutione vinculi matrimonialis in favorem fidei*). Właśnie owe Normy wymienionej Kongregacji stanowią dla Autora, jak sam zaznacza, „zasadniczy cel”, do którego zmierzają jego „wszystkie rozważania” (s. 12). Jest jednak świadom tego, że skupienie uwagi na tym dokumencie byłoby niemożliwe bez uwzględnienia „całego bogactwa myśli i instytucji” z przeszłości.

Podjęte w ten sposób zadanie badawcze wyznaczyło Autorowi strukturę opracowania, która opiera się na czterech rozdziałach. Rozdział I – „Władza Kościoła nad małżeństwem i jego rozwiązaniem” (s. 19-58), niejako wstępny, wskazuje na podstawy, na których opiera się możliwość (choć ograniczona) wykonywania przez Kościół władzy także w stosunku do małżeństw niesakramentalnych, a także wyjaśnia relację zachodzącą pomiędzy zasadą nierozzerwalności małżeństwa a możliwością rozwiązania go. W rozdziale II – „Kształtowanie się przywileju wiary: perspektywa biblijno-teologiczno-kanoniczna” (s. 59-114) czytelnik zapoznaje się z analizą historyczną przywileju wiary w wymienionych aspektach. Rozdział III – „Rozwiązywanie małżeństw *in favorem fidei* w świetle XX-wiecznych Instrukcji Kongregacji Nauki Wiary” (s. 115-159) zawiera z kolei analizę rozwiązań zawartych w dwóch Instrukcjach wymienionej dykasterii Kurii Rzymskiej: *Connubia inita* z 1 maja 1934 roku i *Ut notum est* z 6 grudnia 1973 roku. Wreszcie w rozdziale IV – „Proces rozwiązania małżeństwa *in favorem fidei* w fazie diecezjalnej i na poziomie Stolicy Apostolskiej w oparciu o aktualne normy *Potestas Ecclesiae*” (s. 161-243), mającym znaczenie wybitnie praktyczne, omawia się obowiązujące aktualnie przepisy wspomnianych wyżej Norm Kongregacji Doktryny Wiary z 30 kwietnia 2001 roku, dotyczące procesu o rozwiązanie węzła małżeńskiego *in favorem fidei*.

Źródłami studium ks. Nowakowskiego są: Pismo Święte, Kodeksy Prawa Kanonicznego, Katechizm Kościoła Katolickiego, pisma Ojców Kościoła, dokumenty papieskie, dokumenty soborowe i synodalne, dokumenty dykasterii Kurii Rzymskiej oraz akta spraw o rozwiązanie małżeństwa na korzyść wiary. Również bardzo szeroko nawiązano do literatury przedmiotu, w znacznej mierze obcojęzycznej.

Z uwagi na wieloaspektowy charakter książki, w przeprowadzaniu swoich analiz Autor posłużył się wieloma metodami: poza metodą dogmatyczno-prawną (jako podstawową), w wielu segmentach opracowania niezbędne stało się zastosowanie odpowiednio metody porównawczej, historyczno-prawnej oraz socjologicznej.

Koncentrując swoją uwagę w rozdziale pierwszym na władzy Kościoła nad małżeństwem i jego rozwiązaniem, ks. Nowakowski wskazuje najpierw na źródła owej władzy nad małżeństwem (zawartym pomiędzy ochrzczonymi oraz niebędącym sakramentem), by następnie wskazać na relację między nierozzerwalnością małżeństwa a możliwością jego rozwiązania. Poruszając ten drugi wątek uwzględnia następujące opcje: nierozzerwalność absolutną małżeństwa sakramentalnego

ważnie zawartego i dopełnionego, nierozzerwalność względną małżeństwa niedopełnionego zawartego pomiędzy ochrzczonymi, nierozzerwalność względną małżeństwa niedopełnionego zawartego pomiędzy osobą ochrzczoneą i nieochrzczoneą, nierozzerwalność względną małżeństwa zawartego pomiędzy osobami nieochrzczoneymi. Stawiając z kolei pytanie: czym jest w istocie rozwiązanie małżeństwa, Autor zastanawia się, czy mamy tutaj do czynienia z dyspensą od prawa Bożego czy z brakiem nierozzerwalności. W oparciu o analizę konkretnych reskryptów papieskich przyjmuje, że papież nie udziela dyspensy, lecz udziela łaski. Podkreśla, że istota rozwiązania małżeństwa nie polega w gruncie rzeczy na zezwoleniu na niezachowanie w danym przypadku nierozzerwalności małżeństwa. Rozwiązując w konkretnym przypadku małżeństwo, papież nie znosi jego bezwzględnej nierozzerwalności, która przecież istnieje. Udziela jedynie łaski, która dana jest małżonkom nie dlatego, że mają do niej prawo, lecz dlatego, że chce jej udzielić (choć nie ma takiego obowiązku). Zamiast więc mówić o dyspensie, podkreśla Autor, czymś właściwszym jest mówienie o przywileju, a więc o łasce udzielonej dla pożytku pewnych osób (zob. kan. 76 § 1 KPK), którym to pożytkiem jest *favor fidei*.

W wywodzie ks. Nowakowskiego na temat istoty rozwiązania małżeństwa pewną wątpliwość może budzić zdanie, które następuje bezpośrednio po następującym sformułowaniu: „Oznacza to w konsekwencji [rozwiązanie małżeństwa – W.G.], że małżeństwom, o których mowa [nieodznaczającym się absolutną nierozzerwalnością – W.G.], brakuje przymiotu doskonałej nierozzerwalności”. Brzmi ono następująco: „Stąd papież, gdy w konkretnym przypadku rozwiązuje małżeństwo, nie znosi jego bezwzględnej nierozzerwalności, która istnieje, ale właśnie dzięki temu, że jej brak [!], może mocą swojej władzy małżeństwo rozwiązać” (s. 43).

Interesująco omówiona została kwestia władzy kompetentnej do rozwiązania małżeństwa na korzyść wiary: rozwiązanie *ipso facto*: przez zawarcie nowego małżeństwa (przywilej Pawłowy oraz sytuacje, o których w kann. 1148-1149 KPK); wyłączna władza papieska (dyspensa papieska *super rato*, wyjaśniana w różny sposób gdy chodzi o jej naturę i sposób jej powierzenia przez Chrystusa). Autor stawia również pytanie dotyczące możliwości delegowania władzy Biskupa Rzymskiego rozwiązywania małżeństw. Przedstawia wreszcie istotę rozwiązania małżeństwa na korzyść wiary na tle instytucji stwierdzenia jego nieważności.

W obszernym rozdziale drugim, ukazującym bogate dzieje kształtowania się przywileju wiary (od źródeł biblijnych aż po obowiązujące aktualnie przepisy), ks. Nowakowski zwraca uwagę na to, iż mająca swój punkt wyjścia w 1 Liście do Koryntian (7, 12-15) ewolucja instytucji rozwiązywania małżeństw *in favorem fidei*, zaznaczająca się w restrykcyjnych interpretacjach Ojców Kościoła, nauczaniu papieży, regulacjach pierwszych soborów i synodów, podejmowanych w okresie średniowiecza próbach szerszej reinterpretacji przywileju wiary, aż po KPK z 1983 roku – dokonywała się w kontekście sytuacji społeczno-kulturowej, a więc określonych osób żyjących w różnych małżeństwach niesakramentalnych, co oznacza, że przyjmowała różny charakter i zróżnicowane formy. Podkreśla jednocześnie, że ewoluująca instytucja zawsze stała na straży godności sakramentalnej małżeństwa oraz wiary osób tworzących wspólnotę małżeńską będącą sakramentem. Szczególną uwagę czytelnika przyciąga fragment dotyczący przywileju wiary w początkach kształtowania się kanonistyki (m.in. spór szkoły bolońskiej i szkoły paryskiej o istotę małżeństwa), kiedy to doszło do pogłębienia zagadnienia tegoż przywileju, podobnie jak segment poświęcony trzem szesnastowiecznym konstytucjom papieskim: Pawła III (1537), Piusa V (1571) i Grzegorza XIII (1585), które usiływały rozwiązać nowe problemy wychodzące poza klasyczną strukturę przywileju Pawłowego, związane z poligamią, nawróceniem, przyjęciem chrztu, tworzeniem nowych związków małżeńskich, interpelacją czy klauzulami. W ten sposób kształtowała się opcja, która dała początek wręcz nowej – w stosunku do *privilegium Paulinum* – instytucji rozwiązywania małżeństw *in favorem fidei*. Dopiero jednak KPK z 1917 roku włączył do prawa małżeńskiego materialnego zarówno przywilej Pawłowy, jak i trzy wymienione konstytucje apostołskie (nastąpiło wówczas wyodrębnienie przywileju Pawłowego od instytucji rozwiązania małżeństwa mocą władzy papieskiej).

Wydaje się, że wnioski końcowe Autora (s. 112-114) nie odzwierciedlają tego, co dotyczy kształtowania się instytucji przywileju wiary w pierwszym tysiącleciu.

Wyłączając świadomie z obszaru tematycznego rozdziału drugiego dwudziestowieczne Instrukcje Kongregacji Doktryny Wiary: *Connubia inita* (1934) i *Ut notum est* (1973), ks. Nowakowski uczynił je przedmiotem rozdziału trzeciego swojej pracy. Dokumenty te, poprzedzone decyzjami papieskimi rozwiązującymi małżeństwa osób nieochrzczonych, mimo braku uregulowań prawnych, są wyrazem dalszej ewolu-

cji rozwiązywania małżeństw *in favorem fidei*; obrazują przy tym, jak praktyka prawa wpływa na jego doskonalenie. Czytelnik zapoznaje się tutaj z analizą porównawczą wymienionych Instrukcji (poprzez zestawienia odnośnych artykułów jednej i drugiej w tabelach synoptycznych), dzięki czemu zyskuje pełny obraz procesu, który zmierzał do rozwiązania małżeństwa *in favorem fidei* w oparciu o nowe – w stosunku do uwzględnionych w KPK z 1917 roku – sytuacje faktyczne. Obydwa dokumenty regulowały kwestie rozwiązywania małżeństw na korzyść wiary tak w aspekcie materialnym, jak i procesowym.

Analizując obydwie Instrukcje, Autor stwierdza, że w czasie prac kodyfikacyjnych po Soborze Watykańskim II postulowano uregulowanie *ex integro* materii dotyczącej rozwiązywania małżeństw na korzyść wiary, tak by regulacja taka znalazła się w nowym KPK. To, że ostatecznie do tego nie doszło, ks. Nowakowski tłumaczy delikatnością samej materii i trudnościami związanymi z jej regulacją. Stąd też decyzją Jana Pawła II usunięto z końcowego schematu nowego Kodeksu projekt kanonów dotyczących rozwiązania małżeństwa na korzyść wiary, przy jednoczesnym zleceniu kompetentnej dykasterii kurialnej podjęcia dalszych wnikliwych studiów nad kwestiami, które budziły zastrzeżenia. Rezultatem tych studiów stały się złożone z 25. artykułów Normy *Potestas Ecclesiae* z dnia 30 kwietnia 2001 roku wydane przez Kongregację Doktryny Wiary (zatwierdzone przez Jana Pawła II), nieogłoszone w AAS (z obawy przed niewłaściwym ich rozumieniem). Zawierają one przepisy dotyczące prowadzenia procesu o rozwiązanie węzła małżeńskiego na korzyść wiary.

Właśnie analiza wymienionych Norm, których 10 pierwszych artykułów odnosi się do prawa materialnego, a 15 kolejnych do prawa procesowego, stanowi przedmiot rozdziału czwartego opracowania. Autor słusznie zgłasza zastrzeżenia do systematyki dokumentu, którego brak pełnej przejrzystości.

Ks. Nowakowski rozpoczyna od wskazania małżeństwa, jakie może być rozwiązane na podstawie Norm. Chodzi o następującą klasyfikację, w której bierze się pod uwagę kilka kryteriów: 1) sytuacja strony nieochrzczonej: przyjmuje chrzest; nie przyjmuje chrztu; 2) walor przyszanego małżeństwa: sakramentalne; niesakramentalne; 3) kto prosi o łaskę i z kim było zawarte małżeństwo, które ma być rozwiązane: ochrzczone – nieochrzczone; katolik – akatolik.

Autor stwierdza, że według pierwszego kryterium mogą zaistnieć dwie sytuacje: 1) osoba (osoby) nieochrzczone (nieochrzczone)

przyjmuje (przyjmują) chrzest, na skutek czego ich małżeństwo, które ma być rozwiązane, staje się sakramentalne; 2) osoba nieochrzczona zamierza przyjąć chrzest, zwraca się jednak o rozwiązanie swojego wcześniejszego małżeństwa zawartego z katolikiem za dyspensą od przeszkody różności religii. W pierwszym przypadku, jeśli po przyjęciu chrztu przez obydwie strony małżeństwo nie zostało dopełnione, może być rozwiązane (brak dopełnienia jest tutaj warunkiem *sine quo non*). W drugim zaś przypadku, w którym stroną proszącą o łaskę jest osoba nieochrzczona, pragnąca przyjąć chrzest i zawrzeć małżeństwo z osobą ochrzczoneą, istotną jest intencja przyjęcia chrztu (może na nią wskazywać odbywany katechumenat), przy czym przyjęcie chrztu niekoniecznie musi się dokonać w Kościele katolickim. Natomiast nie udziela się łaski rozwiązania małżeństwa zawartego za dyspensą od przeszkody *disparitas cultus* dla zawarcia przez stronę nieochrzczoneą kolejnego związku niesakramentalnego (niektórzy przedstawiciele doktryny rozwiązanie to poddają krytyce).

W odniesieniu do sytuacji, w której strona nieochrzczona nie przyjmuje chrztu (nie zamierza się nawrócić), kontynuuje Autor, dla możliwości rozwiązania przez nią małżeństwa należy widzieć dwie opcje jej przyszłego związku: 1) małżeństwo sakramentalne; 2) małżeństwo niesakramentalne. Rozróżnienie to ściśle wiąże się z kolei ze wskazaniem, która ze stron takiego małżeństwa będzie prosiła o łaskę.

W przypadku, w którym łaska ma być udzielona dla zawarcia nowego małżeństwa jako związku sakramentalnego, jeśli o rozwiązanie małżeństwa niesakramentalnego prosi osoba ochrzczoneą, jest czymś niewątpliwym, że przyszłe małżeństwo musi być związkiem sakramentalnym. Najczęstszym przypadkiem jest tutaj małżeństwo katolika zawarte z osobą nieochrzczoneą za dyspensą od przeszkody różności religii. Gdy następnie katolik prosi o rozwiązanie małżeństwa w celu zawarcia (lub uważnienia) nowego małżeństwa, to ostatnie musi być sakramentalne (druga strona winna być ochrzczoneą, niezależnie od tego, w jakim Kościele przyjęła chrzest). Jeśli chodzi natomiast o przypadek zachodzący znacznie rzadziej: małżeństwa akatolika ze stroną nieochrzczoneą, to gdy o rozwiązanie takiego związku prosi strona akatolicka (ochrzczoneą poza Kościołem katolickim), należy pamiętać, iż w momencie jego zawierania żadna ze stron nie podlegała prawu Kościoła katolickiego. W ocenie więc takiego małżeństwa należy uwzględnić prawo, któremu strony podlegały w momencie zawierania małżeństwa (ważnego, choć niesakramentalnego). Prośba strony ochrzczonej o roz-

wiązanie małżeństwa skierowana do Kościoła katolickiego musi być jednak uzasadniona. Należy przyjąć, że złożenie takiej prośby wskazuje, iż strona akatolicka pragnie zawrzeć nowe małżeństwo z katolikiem lub przynajmniej wyraża wolę przystąpienia do Kościoła katolickiego (nawiązania z Nim pełnej jedności). Gdyby tak nie było, Kościół katolicki nie byłby uprawniony do rozparzenia prośby. Analizując tego rodzaju przypadek, ks. Nowakowski słusznie dostrzega tutaj stosowność aplikacji art. 3 § 2 Instrukcji *Dignitas connubii*, w myśl którego sędzia kościelny może orzekać w sprawach *nullitatis matrimonii* akatolików, ilekroć jest to uzasadnione ich interesem prawnym (zachodzi konieczność stwierdzenia wobec Kościoła katolickiego ich stanu wolnego). Zastosowanie zatem przywileju wiary w stosunku do takiego małżeństwa jest możliwe, jeśli tylko realizuje się *favor fidei* (nawiązanie przez akatolika pełnej łączności z Kościołem katolickim).

Co się tyczy z kolei udzielenia łaski dla zawarcia nowego małżeństwa niesakramentalnego (oznacza to, że o łaskę tę zwraca się strona nieochrzczona), to Autor stwierdza, iż najpierw należy zauważyć, że zarówno w przypadku zawarcia przez stronę nieochrzczonej nowego małżeństwa z akatolikiem, jak i z osobą nieochrzczonej, będzie ono związkiem niesakramentalnym. To zaś rodzi pytanie, czy w takiej sytuacji urzeczywistnia się *favor fidei*. Autor przyjmuje możliwość rozwiązania małżeństwa strony nieochrzczonej z akatolikiem, jeśli strona nieochrzczona zamierza zawrzeć nowe małżeństwo ze stroną katolicką. Dostrzega także taką możliwość w odniesieniu do małżeństwa dwóch osób nieochrzczonych (zawartego zgodnie z wymogami prawa naturalnego), jeśli strona nieochrzczona pragnie zawrzeć nowe małżeństwo ze stroną katolicką (za dyspensą od przeszkody różności religii); udzielenie łaski jest wówczas możliwe ze względu na stronę katolicką (po uzyskaniu dyspensy od przeszkody *disparitas cultus*).

W kolejnym podrozdziale ks. Nowakowski analizuje kompetencje w zakresie postępowania o rozwiązanie małżeństwa *in favorem fidei*, wskazując tutaj na władzę papieską (urzeczywistnianą w danym przypadku po przeprowadzeniu stosownego dochodzenia przez Kongregację Doktryny Wiary w oparciu o materiał dowodowy otrzymany od biskupa diecezjalnego). Ukazuje następnie rolę biskupa diecezjalnego (jako kompetentnego do przeprowadzenia procesu *in favorem fidei* – osobiście lub przez instruktora).

W dalszych podrozdziałach czytelnik poznaje warunki ważnego oraz godziwego udzielenia łaski oraz dowiadyuje się, jakie doku-

menty są wymagane do wszczęcia postępowania o rozwiązanie małżeństwa na korzyść wiary. Z kolei Autor omawia przebieg instrukcji dowodowej sprawy (gromadzenie środków dowodowych służących zweryfikowaniu, czy istnieją warunki wymagane do ważnego i godziwego udzielenia łaski; czynności procesowe związane z przesłuchaniem sądowym; sposoby dowodzenia istotnych elementów procesu *in favorem fidei*; postępowanie w przypadku wątpliwości co do ważności małżeństwa; faza końcowa procedury diecezjalnej). Odrębny podrozdział został poświęcony końcowej fazie procedury diecezjalnej (relacja instruktora; uwagi końcowe obrońcy węzła małżeńskiego; votum biskupa diecezjalnego), następny zaś komplementarnej dokumentacji fazy diecezjalnej procesu. Wreszcie, w podrozdziale ósmym, Autor skupia swoją uwagę na postępowaniu w Kongregacji Doktryny Wiary i udzieleniu łaski przez Biskupa Rzymskiego.

Należy zauważyć, że mimo wspomnianego już mankamentu dotyczącego dość „przypadkowej” struktury Norm *Potestas Ecclesiae*, ks. Nowakowski pieczołowicie zadbał o przejrzyste zaprezentowanie chronologii poszczególnych etapów postępowania, które – jak podkreśla – ma charakter administracyjny.

Na baczne zwrócenie uwagi zasługują wnioski ks. Nowakowskiego zamieszczone na końcu rozdziału. Zaznacza w nich m.in., co wydaje się czymś znaczącym dla instytucji, którą się zajął, iż na korzyść wiary może być rozwiązane jedynie małżeństwo niesakramentalne, a więc zawarte między dwiema osobami nieochrzczonymi lub między osobą ochrzczoneą i nieochrzczoneą. „Cel udzielanej łaski wymaga jednak, dodaje Autor, aby w przyszłym małżeństwie rzeczywiście można było odnaleźć ową korzyść wiary, dlatego przyszłe małżeństwo musi być «lepsze» od poprzedniego. Oznacza to w konsekwencji, że jeśli pierwsze małżeństwo zostało zawarte za dyspensą od przeszkody różności religii, drugie musi być sakramentalne. Jeśli natomiast pierwsze zostało zawarte pomiędzy nieochrzczonymi bądź między osobą nieochrzczoneą i akatolikiem, a strona nieochrzczonea nie nawraca się, kolejne musi być zawsze zawarte z katolikiem. Prawodawca przewiduje ponadto możliwość rozwiązania na korzyść wiary małżeństwa niedopełnionego po chrzcie obojga małżonków” (s. 242). Na podkreślenie zasługuje także stwierdzenie, iż do istotnych elementów dowodzenia w procesie o uzyskanie łaski (wymaganych do ważności) należy „brak chrztu przynajmniej jednej ze stron w momencie zawierania małżeństwa, zaś po jego przyjęciu przez oboje [powinno być: «obojga» –

W.G.] małżonków – brak dopełnienia” (s. 243). Niezmiernie doniosłe jest wreszcie przypomnienie, iż „naczelną zasadą każdego postępowania musi być pamięć o bezwzględnej nierozzerwalności małżeństwa *rato et consummato* [powinno być: «*ratum et consummatum*» - W.G.]” (tamże).

W posumowaniu wypadnie stwierdzić, iż książka ks. Bartosza Nowakowskiego stanowi rzetelne, pogłębione, oparte na źródłach studium historyczno-prawne jednej z najbardziej skomplikowanych instytucji kanonicznego prawa małżeńskiego, jaką jest *dissolutio vinculi matrimonialis in favorem fidei*.

Lektura książki pozwala stwierdzić, że z postawionego sobie niełatwego zadania badawczego Autor wywiązał się w pełni satysfakcjonująco. Opracowanie to znamionuje wnikliwość i dokładność w przeprowadzaniu analiz, odpowiednie „wyważenia” proporcji w prezentowaniu poszczególnych wątków tematycznych, umiejętne nawiązywanie do literatury, zajmowanie w wielu kwestiach własnego stanowiska, trafność w interpretowaniu norm prawnych, poprawność metodologiczna, dobry prawniczy język prowadzonego, starannie dokumentowanego, dyskursu. Niewątpliwie, praca ks. Nowakowskiego przynosi nauce prawa kanonicznego w kraju niemały pożytek, i to zarówno w wymiarze poznawczym, jak i aplikacyjnym (coraz częściej spotyka się przypadki, w których można się uciekać do rozwiązania małżeństwa *in favorem fidei*).

Wydaje się, że „podstawowymi” odbiorcami starannie wydanej książki, która na końcu – w formie załączników – zawiera tekst Norm *Potestas Ecclesiae* (w jęz. łacińskim i polskim, s. 252-271) oraz Not dotyczących aspektów dokumentalnych i proceduralnych spraw na korzyść wiary (w jęz. włoskim i polskim, s. 272-281), będą pracownicy kościelnego wymiaru sprawiedliwości oraz wykładowcy i studenci prawa kanonicznego.

ks. Wojciech Góralski